

without fiscal authorities, the state's economy has become a mess. The government was interested in the development of Odessa customs: from the day of its foundation (April 12, 1795) to the present day. Therefore, customs is not only an attribute of the state, but also one of the areas of active intergovernmental cooperation with economic interests in the city.

Purpose. The formation and development of Odessa customs in the early nineteenth century with the accession to the throne of Alexander I as a general aspect of scientific research remains a little-studied problem. Therefore, the aim of the article is to analyze and study the customs documentation of 1801 - 1817 to study the historical features of the development of Odessa customs and the problems faced by the institution of this period.

Achieving the stated goal requires the following tasks in the study: based on the analysis of archival sources to investigate the development of Odessa customs, consider the structure of customs management, staff expansion, customs location, to study the historical features of the problems faced by the customs service. Formulate scientifically sound recommendations for the prospects of further research.

Results. The chronological limits of the research of the beginning of the XIX century are determined. Based on the materials of the archive, the problems of activity and development of the Southern Customs against the background of the foreign trade policy of the state are analyzed. The problem of the territory and the search for a new building to expand the staff are considered.

Based on a study of the formation and development of Odessa customs in the early nineteenth century, it became possible to identify problems and risks of the customs system of 1801 - 1817. Further scientific development and evaluation of the work of the customs service of Odessa is promising, taking into account certain historical events for the development of the customs service.

Originality. The history of the formation and development of Odessa customs in the early nineteenth century and the problems faced by the institution at that time remains unresolved. Unfortunately, researchers did not pay much attention to the development of customs in Odessa before the emergence of Porto-Franco. Therefore, the study of new historical information about the Odessa customs is increasingly attracting the attention of many scholars.

Conclusion. Thus, the period from the accession to the throne of Alexander I - to the founding of Porto-Franco (1801 - 1817) falls on the formation and development of the Odessa port customs. During this period, during the analysis of DAOO documentation, the customs staff is being expanded, new positions are being filled, customs buildings are being built, quarantine is being improved, the trade situation and customs documentation are being improved, and porto-franco is being introduced.

Despite the favorable conditions for the development of Odessa customs in 1801 - 1817, the customs service faced a number of problems. The main one was corruption among the Odessa customs service. Bribery has become widespread, especially among small employees. Also, a serious fight against smuggling was hampered not only by the human factor, but also by logistics. Initially, the Odessa customs had to work in a room unsuitable for a large staff. The Odessa customs service did not have its own educational institution and the main disadvantage of the customs was the lack of women at work.

Key words: Commercial Board, Department of Foreign Trade, Odessa Customs District, Porto-Franco, Odessa Port, Customs Tariff, Harbor.

Одержано редакцією 16.10.2020
Прийнято до публікації 6.11.2020

УДК 9(477):342.724

DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-49-57

КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ Назар

Анатолійович, кандидат історичних наук, член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи РАН
Orcid ID: 0000-0003-4480-365X
e-mail: subton7@gmail.com

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» У ДІЯЛЬНОСТІ ЛІБЕРАЛЬНИХ ЗЕМЦІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (60–80-ті рр. XIX ст.)

У статті, на основі маловідомих та малодосліджених джерел, показана візія земських лібералів північної України щодо «українського питання» у Російській імперії 60-80 рр. XIX ст. Проведений автором аналіз історичних документів засвідчив, що члени земської опозиції Північного Лівобережжя мали сформовану позицію щодо вказаної проблеми вже на початку

своєї подвижницької роботи. Архівні джерела переконливо доводять, що «українське питання» посідало належне місце у системі цінностей та орієнтирах ліберальних земців. І хоча економічні та соціальні проблеми були домінуючими у програмних засадах опозиційної аристократичної фронди, все ж українська справа не опинилась поза системою координат політики та цілісної гуманітарної програми досліджуваної течії визвольного руху у Російській імперії.

Навіть в умовах функціонування антиукраїнського законодавства у Російській імперії, земська ліберальна «партія» північної України, ризикуючи своїм політичним майбутнім, продовжувала працювати на благо українства. Використовуючи легальні та легітимні правові засади, основні закони педагогіки та лінгвістики, передові здобутки статистичної науки, яким важко було опонувати, прогресивним земцям вдавалося систематично клопотати про потреби видання україномовної навчальної літератури та необхідність як мінімум початкової освіти на рідній, материнській мові, що в умовах імперського деспотизму було, беззаперечно, громадянським подвигом.

Ключові слова: «українське питання», Російська імперія, ліберальні земці, рідна мова, українська справа.

Постановка проблеми. Серед численних програмних засад земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80 рр. XIX ст.) – вкрай актуальної, але малодослідженої проблеми української історичної науки, однією з найменш вивчених залишається політика ліберальних земців північної України, зокрема візія опозиційного нобілітету щодо «українського питання» у Російській імперії. В історіографії вже сформоване загальне уявлення про особисте бачення вказаної проблеми засновником та беззаперечним керманічем земського ліберального руху в Російській імперії – І. Петрункевичем [1].

Мета. Однак, оскільки представники опозиційної фронди Північного Лівобережжя не залишили нащадкам друкованої праці, яка була спеціально присвячена вказаній тематиці, дуже важко говорити про її цілісне бачення репрезентантами земської течії визвольного руху у Російській імперії. Відтак, спробуємо кристалізувати основні контури візії членів прогресивної партії на «українське питання», використовуючи віднайдені нами історичні джерела.

Виклад основного матеріалу. Доба Великих реформ (1856 – 1874), яка була вимушено проголошена імператором Олександром II, стала епохально важливим періодом в історії Російської імперії. Реалізовані модерні трансформації, неочікувано для російського самодержавства, сприяли зростанню процесів національної самосвідомості у неросійських територіальних суб'єктах, які були інкорпоровані до імперії на момент середини XIX ст. У прогресивній громадськості держави з'явилися виправдані ілюзії щодо реальних модальностей зміни імперської доктрини російського абсолютизму, зокрема – стосовно південно-західних периферій країни. Однак, національно-визвольне повстання у Царстві Польському (1863) та його жорстоке придушення російським деспотизмом принциповим чином поховало усі примарні надії суспільності на хоча б ймовірну еволюцію національної політики корони Романових. Російська монархія застосувала політику консервативного нівелювання національних рухів, наприклад українського, шляхом імплементації реакційних юридичних інструментів – Валуєвського циркуляра (1863) та Емського акту (1876), які офіційно проголошували, що „малоросійської”, в термінології Російської імперії, тобто української мови не існує, а отже відсутній і український народ, етнос, нація [2, 39-51. 111-132, 196-224].

Видатна представниця українського національного руху – С.Русова, в одній зі своїх публіцистичних праць вказувала, що прикладом антиукраїнської політики російської монархії стало закриття Південно-західного відділу Російського імператорського географічного товариства. Членами цієї принципово важливої наукової інституції були й представники земської ліберальної «партії» Лівобережної України – О.Ліндфорс, М.Константинович, О.Карпинський, дружина І.Петрункевича – Г.Петрункевич. Головною причиною знищення установи автор прямо називає «українофільську» направленість роботи інституту, що для репрезентантів регіональної, а тим більше столичної бюрократії дорівнювало революційній, антидержавній діяльності, яка була спрямована на нівелювання «народної єдності» у країні та вкрай небезпечно поширення «сепаратистських тенденцій» у державі [3, 36-39].

Визначний інтелектуал і гуманітарій другої половини XIX – початку XX ст. – О.Єфименко, у своїй спеціальній статті, присвяченій проблемам функціонування української мови зауважила, що патологічний страх російського престолу щодо впливу національних, сепаратних рухів, катастрофічно мінімізував досягнуті великими зусиллями прогресивні перетворення періоду Великих реформ. Учений широко не розуміла, чому забороняється українська мова, культура, традиції, якщо більшість російської прогресивної громадськості вважають українців братським народом? Усілякі ж спроби захисту української мови завершуються як максимум різноманітними політичними звинуваченнями, або як мінімум декларацією абсурдної теорії про те, що так звана «малоросійська мова» – це лише етнографічна гілка єдиної російської літературної мови.

Історик переконливо та аргументовано наголошувала, що більшість лінгвістів та філологів слов'янського простору довели, що українська є самостійною мовою, а найбільш схожою на неї є сербська, оскільки українство є своєрідною перехідною нацією від східних до південних слов'ян. Навіть репрезентанти реакційного російського консерватизму визнають, що хоча російська та українська мови мають спільну генезу і походять від давньослов'янської мови, у період XIV-XVIII ст. відбулось доленосне розмежування та етнічна кристалізація, продуктом яких і стало формування національних мов. Автор зазначила, що заборона української мови вкрай негативно впливає на процеси виховання та навчання молодого покоління. Якщо ситуація не зміниться, у разі остаточного знищення рідної, материнської мови, український народ ризикує втратити свою ідентичність, що по суті означає духовну смерть нації. О.Єфименко заявила, що винуватцем цих процесів є російська влада, яка проводить гуманітарні репресії, під приводом так званого «збереження національної єдності».

Мислитель, опосередковано натякаючи на абсурдність подібних тверджень у поліетнічній та багатоконфесійній Російській імперії прямо запитує – невже слов'янська єдність держави така слабка, щоб брутально забороняти хоча б початкову освіту на рідній мові? І далі принципово та однозначно відзначає, що істинна першопричина полягає зовсім в іншому. Перша українська протодержава – Гетьманщина, добровільно пішла на союз з Московією у середині XVII ст. Однак, помітна частина української аристократії була не у захваті від цього кроку засновника держави - Б.Хмельницького, хоча суспільство, у більшості своїй, не підтримало цих інтенцій, адже був потрібен мілітарний захист від завойовників. Саме ця метаморфоза виявила дуже характерний феномен буття нації – український народ не вважав ціннісним абсолютом політичну автономію Гетьманщини як конфедеративного партнера Великого Царства Московського, але у той же час дуже цінував церковну автономію, децентралізацію місцевого самоврядування та гетьманського управління, повну незалежність у власних господарських справах, всеосяжну особисту свободу, ганебно відібрану російсько-німецькою імператрицею Катериною II.

Але навіть за цих умов, українство не розривало союзних відносин, у силу як геополітичних, так і міждержавних відносин, наприклад – нобілітації української козацької старшини, як невід'ємної частини загальноімперської аристократії. Відтак, репресії російського деспотизму не мали підстав. Українство жодним чином не вимагало повернення до федеративного устрою доби Київської Русі, чи демократичних порядків Новгородської республіки, Великого Тверського князівства, Псковської республіки. Верховна бюрократія імперії ж підозрює принаймні «малоросійську» інтелігенцію у великому бажанні повернути гуманітарну епоху Гетьманщини. О.Єфименко зауважила, що росіяни не можуть зрозуміти українців, оскільки перші мають Вітчизну, але не мають Батьківщини. У малоросів все навпаки - вони у силу обставин піддані російського самодержця. Тому пропозиції абсолютизму щодо використання української мови виключно в умовах домашнього побутового спілкування є неприйнятними.

Завершуючи працю, видатний історик наголосила, що вкрай необхідно відновити ті прогресивні починання, які мали місце у Російській імперії до 1863 р., та підтримати сміливі імпульси ліберальних земців Північного Лівобережжя, які одні з небагатьох, в умовах фактичної заборони українства, публічно ставили у повний голос проблеми функціонування української мови [4, 2-28].

Відомий земський діяч того періоду – Ф. Уманець, у своїй концептуальній праці про внутрішню політику у Російській імперії акцентував увагу на тому, що головною трагедією історії імперії було систематичне знищення усіх прав і свобод людей, будь-яких проявів навіть елементів місцевого самоврядування та дрібних прецедентів самоорганізації громад. Він констатував, що Малоросія занадто слабка, щоб давати відсіч імперським зазіханням Московії. Він публічно прогнозував, що в умовах, які склалися, Україна змушена буде поступитись великоросійській ідеології та суспільності, як Шотландія вимушено пішла на поступки Англії, тим самим реалізуючи проект «м'якої континентальної імперії».

Однак, на його думку, катастрофа буде полягати в іншому. Культурно-національна деградація українських територій швидко призведе до знищення будь-яких проявів активного громадського життя. Великоросійська доктрина має фундаментальну концепцію – усе слабке, етнічно неросійське, яке було інкорпоровано до складу Російської імперії, повинно бути зведено до мінімуму; будь-яке інакомислення у цьому плані буде нівелюватися зусиллями бюрократії та політичної поліції. Автор визнав, що Московія має величезну силу для ліквідації усіх демократичних здобутків Гетьманщини та національних почуттів українства: починаючи від адміністративного «багнета» та завершуючи «пряниками» у вигляді численних станових преференцій. Результатом цих процесів повинна бути всеосяжна маргіналізація колишнього українського суспільства, яка не дозволить у найближчому майбутньому навіть думати про ідеали прогресу просвітництва [5, 3, 49, 157-158, 234-235, 237].

У цих умовах панування brutального російського націоналізму і шовінізму й розгорталася практична діяльність ліберальних земців північної України. Виникає питання – чи мала земська ліберальна партія Північного Лівобережжя на початку своєї діяльності якусь позицію з «української проблеми»? Віднайдені джерела свідчать, що як мінімум частина персонального складу опозиційної фронди мала системні зв'язки з українським національним рухом.

Це підтверджує практична діяльність аристократів – лібералів у земських зібраннях регіону. Так, наприклад, 26 квітня 1871 р., на засіданні Борзнянського повітового земського зібрання була розглянута доповідь повітової управи про офіційне замовлення у авторів шкільних підручників прав на їх видання земством та необхідності оптової закупівлі вказаних книжок для земських шкіл повіту. Доповідь акцентувала увагу депутатів зборів на тому, що шкільний підручник К. Ушинського – «Родное слово» по суті не підходить для Південно-західного краю Російської імперії, адже у цьому регіоні проживають у більшості своїй не росіяни, а представники інших етносів. Відтак, є нагальна потреба у заміні цієї книжки іншим підручником, наприклад, посібником В. Добровольського – «Зорька», автор якого працював учителем земської школи у с. Британівка Борзнянського повіту, себто на території Сіверщини.

Оскільки проблема є терміною, повіт потребує нових підручників, управа попередньо прийняла наступне рішення: 1. Передати посібник «Зорька» братові І.Петрункевича – М.Петрункевичу, відомому земському діячу Тверської губернії, який навчається і тимчасово проживає у Санкт-Петербурзі, з тим, щоб він подав підручник до офіційних цензурних установ імперії на предмет його відповідності діючим вимогам; 2. Просити М.Петрункевича знайти у Санкт-Петербурзі типографію, яка б погодилася надрукувати для органів самоврядування Борзнянщини вказану книжку на прийнятних для бюджету земства умовах; 3. Звернутись до М.Петрункевича з проханням знайти у столиці імперії інституцію, яка б надала Борзнянському повітовому земству пільговий кредит для видання підручника; 4. Просити М.Петрункевича стати посередником у переговорах між Борзнянським повітовим земством і «Книжним магазином для инопородних» у столиці Російської імперії, з яким земство співпрацює уже два роки, на предмет пошуку складського приміщення для зберігання тиражу надрукованих підручників, підготовки та опублікування у столичній пресі інформаційних повідомлень про здійснене земством офіційне видання посібника; 5. Провести переговори з В.Добровольським щодо визначення загального обсягу тиражу видання підручника, його поширення та легального комерційного розпродажу.

Повітова управа повідомила, що вже було надіслано автору книжки 250 рублів як аванс, частини гонорару, який повинна сплатити управа. Завершуючи доповідь, виконавчий орган

земства клопотав перед повітовими зборами про асигнування з повітового шкільного фонду 900 рублів на видання вказаного підручника: 500 рублів – як основної частини гонорару автору посібника, 400 рублів – на комплекс різноманітних витрат, пов'язаних з процедурами та процесами видання. Повітова управа гарантувала зібранню, що у разі комерційного успіху від продажу тиражу книжки, увесь прибуток буде зараховано до бюджету шкільного земського фонду повіту.

Після обговорення доповіді Борзнянське повітове зібрання постановило: асигнувати з бюджету земства 500 рублів на придбання офіційного права на видання підручника «Зорька» В.Добровольського; здійснити закупівлю 400 екземплярів вже надрукованого тиражу посібника; не чекаючи завершення розпродажу підручника, просити автора приступити до написання наступного видання, для задоволення культурних потреб місцевого населення провінції та системи місцевого самоврядування у регіоні; надати згоду повітській земській управі на асигнування 900 рублів [6, 61-63].

Навіть після початку дії Емського акту, земські ліберали українського Полісся не припинили опікуватись «українським питанням». Скажімо, на черговій сесії Чернігівського губернського земського зібрання 1880 р., яка відбулась у січні 1881 р., була поставлена у порядок денний спеціальна доповідь особливої шкільної комісії губернського парламенту, яка, у загальному контексті дослідження процесу просвітництва населення, розглянула і етнічний аспект проблеми.

Значна частина опублікованого документу була присвячена рекомендаціям щодо принципів учбового процесу у земських початкових школах. За ініціативою лібералів були включені поради – обов'язково запровадити до навчальної програми питання історії та географії Малоросії, відомості з історії культури, побуту та мистецтва краю. Особливий наголос робився на принциповому питанні – мовою викладання повинна бути українська. Прогресисти, натякаючи поміж рядків на російську мову, стверджували про те, що навчання на офіційній літературній мові, яка мало зрозуміла місцевому етнічному населенню і яку воно не використовує у домашньому побуті, є неконструктивним і контрпродуктивним кроком: з одного боку, цим стимулюється розрив між родинним та громадським життям, з іншого – процедури освіти позбавляються очікуваних результатів, адже асигновані фінанси на просвіту у підсумку дають на виході славнозвісний «суржик», який є лінгвістичним гібридом.

Вихід з цього становища опозиціонери бачили у тому, щоб зробити титульну в імперії, російську літературну мову не засобом просвіти, а метою здобуття мінімальних елементарних знань. Під цією віртуозно політичною конструкцією вони розуміли наступний алгоритм – спочатку етнічно неросійські учні отримують первинну освіту на рідній, материнській мові, а вже потім, у старших класах, перейдуть на російську літературну – мову держави і суспільства, підданими яких вони є у силу обставин. Ліберальні земці фундаментально аргументували свою позицію. Широкомасштабно використовуючи наукові досягнення земської статистичної служби, вони переконливо доводили, що регіон має концептуальні етнографічні особливості та специфіку, зокрема – демографічну. Скажімо, у Чернігівській губернії більшість складають малороси – 85% населення, 6% населення – великороси, 5% – білоруси, 4% - євреї та інші народи. «Вишенькою на торті» стала ініціатива про здобуття дозволу на видання навчальної літератури для земських шкіл на місцевій, регіональній мові [7, 664-666].

На засіданні 26 січня 1881 р. документ був детально розглянутий та обговорений губернськими земськими зборами. Візію опозиційної ліберальної фронди репрезентували кілька депутатів. Першим з промовою виступив М.Константинович. Він зауважив, що пропозиції комісії про використання малоросійської мови на початковому етапі освіти потрібно всебічно підтримати, адже не йдеться про відмову від російської мови. Найкращим прикладом еволюційного поступу є підручник К.Ушинського «Родное слово», де спочатку учні вивчають материнську мову, культуру, фольклор, себто те, що їм рідне, а вже потім йде перехід до офіційної літературної мови держави. Виходячи з цього, на території Чернігівської губернії треба починати з вивчення українського фольклору. Представник лібералів зазначив, що комісія не наполягає на друкуванні офіційних підручників для шкіл малоросійською мовою. Вона лише переконливо просить про видання

комплексу допоміжної літератури українською мовою, що якісно допоможе у вивченні рідної культури, використавши принцип регіональної освітньої автономії. М.Константинович відзначив, що подібні прецеденти вже мають місце на європейському континенті. Наприклад, у Франції, де є підручники на провансальській мові; у Німеччині, де видаються підручники на мовах різних народностей. Цю прогресивну практику, на переконання депутата, необхідно впровадити і у Малоросії. Лише за цих умов можна буде сподіватися на якісні результати просвіти населення [8, 201-203].

Далі слово узяв П.Червінський, який зауважив, що спеціальна комісія не вважає себе істиною в останній інстанції, а усього лише викладає методичні рекомендації, які сформовані на численних думках провідних експертів. Депутат вказав, що професійні лінгвісти довели - малоросійська та великоросійська мови різні, учні далеко не завжди розуміють останню, що є проблемою учбового процесу. Тому у разі, якщо навчання буде проводитись виключно на російській літературній мові, результати будуть невтішними – ні держава, ні громадськість не отримають бажаного інтелектуального продукту. Відповідно, навчання потрібно починати на рідній мові регіону. Після цих тверджень ліберала у залі засідань почались гострі диспути. П. Червінський, не бажаючи провокувати збори наголосив, що вказану проблему краще за все вирішити спираючись на досвід, адже практика – критерій істини і найліпший суддя. Необхідно надати працівникам галузі освіти свободу у діях, а конкретні результати підтвердять – чи мала рацію комісія, ініціювавши пропозиції. Якщо практика покаже, що учбовий процес можна починати відразу на офіційній мові, не використовуючи рідну – земські інституції, оперуючи цими даними, зможуть аргументувати таку постановку питання. Якщо ж навпаки – пропозиції комісії будуть у черговий раз схвалені на рівні педагогічної практики [9, 203-205].

Після тривалого та емоційного обговорення питання, Чернігівське губернське земське зібрання більшістю голосів затвердило доповідь спеціальної шкільної комісії. Губернській управі, як виконавчому органу, було доручено практичне виконання ухваленого рішення та правовий нагляд за процесами просвіти населення [10, 206].

На превеликий жаль, з приходом до влади імператора Олександра III, у Російській імперії розпочалася Доба контрреформ і усі прогресивні інтенції демократичної суспільності були на десятиліття «поховані» під сукном реакційного законодавства. Стосовно української справи була продовжена політика великоросійського шовінізму та націоналізму.

На завершення потрібно наголосити, що земські публіцисти української державності 1917-1921 рр. одноголосно підтримали актуальність ідей опозиційної ліберальної фронди Північного Лівобережжя другої половини XIX ст. З одного боку, багаторічний міський голова Чернігова – А. Верзилов, українофіл, що симпатизував земському руху, у своїх фундаментальних працях вказував на те, що в Україні не може бути дві державних мови, як того хоче російська демократична громадськість, лібералізм якої закінчується на «українському питанні». Посилання на приклади Австро-Угорської імперії, США, Бельгії, Швейцарії, Німеччини, Польщі, Хорватії та інших – некоректні. Ці держави дуальні за своєю природою, там за рахунок глибинної та широкомасштабної децентралізації вирішена більшість усіх мовних проблем, а державною залишається мова титульної нації. Українська ж мова зазнала величезних репресій та утисків протягом довгого проміжку часу. Вона потребує патронату і протекціонізму держави.

Якщо ж буде впроваджена друга державна, російська мова, це буде означати лише одне – смерть української. У силу катастрофічних історичних обставин, в Україні були зрусифіковані та асимільовані провідні стани суспільства – колишня українська аристократія, численний корпус бюрократії, верстви інтелігенції у своїй більшості. Безперечно, усі вони отримали належні преференції від російської корони, ставши при цьому класичними малоросами – термін, який вони ж самі і вигадали. Якщо український політикум не проведе радикальних економічних та соціальних перетворень, українська справа може загинути – народ боровся за створення української держави і віддавав життя найкращих своїх синів не для того, щоб знову, у силу непереборних обставин, опинитися у світі імперіалізму [11, 11-13].

Посилання ж російських шовіністів на зрадницьку позицію частини українських інтелектуалів – галицьких «москвофілів» і русофілів, українського субетносу –

закарпатських «русинів»; заяви про те, що буцімто існують окремо «шевченковський язык» і «галицький язык» є нічим іншим, ніж черговою варіацією політичної тези про відсутність єдиної української нації. А. Верзилов вказав, що ніхто не довів, що українці Австро-Угорської та Російської імперій – це різні етноси. Лише недоброзичливці української справи можуть використовувати трагедію народу – відсутність власної держави та багатовікове перебування українців у складі двох різних країн. Відтак, пропонувані російською суспільністю варіанти функціонування української мови доктринально суперечить усім принципам педагогіки, лінгвістики, ідеології національного самовизначення народів та концепції відродження єдиної слов'янської цивілізації [12].

З іншого боку, багато авторів опублікували на шпальтах земських періодичних видань серію дописів, у яких всебічно солідаризувались з позицією ліберальних земців по «українському питанню» [13]. Тому абсолютно був правий видатний український дослідник земств в еміграції – О. Моргун, коли стверджував, що демократичний поступ і прогрес інституцій земського самоврядування на території Лівобережної України був забезпечений подвижницькими зусиллями етнічно українського шляхетства, яке самовіддано працювало заради піднесення добробуту населення та української справи [14, 64].

Висновки. Узагальнюючи викладене можемо стверджувати, що «українське питання» посідало належне місце у системі цінностей та орієнтирах земських лібералів Північного Лівобережжя. І хоча економічні та соціальні проблеми були домінуючими у програмних засадах опозиційної аристократичної фронди, все ж українська справа не опинилась поза системою координат політики та цілісної гуманітарної програми досліджуваної течії визвольного руху у Російській імперії.

Навіть в умовах функціонування антиукраїнського законодавства у Російській імперії, земська ліберальна «партія» північної України, ризикуючи своїм політичним майбутнім, продовжувала працювати на благо української справи. Привертає увагу юридична та ідеологічна майстерність опозиційної аристократії. Використовуючи легальні та легітимні правові засади, основні закони педагогіки та лінгвістики, передові здобутки статистичної науки, яким важко було опонувати, прогресивним земцям вдавалося систематично клопотати про потреби україномовного видання навчальної літератури та необхідність як мінімум початкової освіти на рідній, материнській мові, що в умовах російського деспотизму було, беззаперечно, громадянським подвигом.

Список використаної літератури

1. Котельницький Н.А. Иван Ілліч Петрункевич (1843-1928): життя та діяльність в Україні. – Riga: GlobeEdit, 2019. – 197 с.
2. Миллер А.И. Украинский вопрос в Российской империи. – К. : Laurus, 2013. – 416 с.
3. Русова С.Ф. К 40-летию юбилею Юго-западного Отдела Императорского Географического Общества. // Украинская жизнь. – 1913. – №11. – С. 36-39.
4. Ефименко А.Я. Малороссийский язык в народной школе. – Б.и., 1905. – 29с.
5. Уманец Ф.М. Вопросы нашей внутренней политики. – СПб.:Типография А.С. Суворина, 1881. – 322 с.
6. Журналы заседаний чрезвычайного Борзенского уездного земского собрания 1871 года. – Чернигов: Земская типография, 1871. – 85с.
7. Доклад особой специальной школьной комиссии Черниговского губернского земского собрания. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1881. – №1-4. – Чернигов: Земская типография, 1881. – С. 664-666.
8. Журналы Черниговского земского собрания, очередной сессии 1880 года, состоявшейся в январе 1881 года. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1881. – №1- 4. – Чернигов: Земская типография, 1881. – 874 с.
9. Журналы Черниговского земского собрания, очередной сессии 1880 года, состоявшейся в январе 1881 года. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1881. – №17.
10. Журналы Черниговского земского собрания, очередной сессии 1880 года, состоявшейся в январе 1881 года. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1881. – №17.
11. Верзилов А.В. Дві мови // Черниговская земская газета. – 1918. – 19 октября – 1 ноября (№81-82).
12. Верзилов А.В. Шевченковский и галицкий языки. //Черниговская земская газета. – 1918. – 2-15 ноября (№ 85-86).

13. Дроздов И. Украинский язык в украинской народной школе. // Черниговская земская газета. – 1917. – 3 января (№1). – С.11-13.
14. Моргун О. Українські діячі в земствах. // Український історик. – 1969. – №1-3 (21-23). – С.56-68.

References

1. Kotelnitsky, N.(2019) Ivan Ilyich Petrunkevych (1843-1928): life and activity in Ukraine. Riga, 197 p. (in Ukr)
2. Miller A. (2013) “Ukrainian question” in the Russian Empire. Kyiv (in Rus).
3. Rusova S. (1913) To the 40th anniversary of the Southwest Division of the Imperial Geographical Society. *Ukrainian life*. №11, 36-39 (in Rus).
4. Efimenko A. (1905) Little Russian language in public school. B.I., 29 p. (in Rus)
5. Umanets F. (1881) Issues of our domestic policy. St. Petersburg, 322 p. (in Rus)
6. Journals of meetings of the extraordinary Borzen district zemstvo assembly of 1871. (1871) Chernigov, 85 p. (in Rus)
7. Report of the special school commission of the Chernihiv provincial zemstvo assembly. (1881) *Zemsky collection of the Chernihiv province*. № 1-4. Chernigov,. 664-666. (in Rus).
8. Journals of the Chernihiv Zemsky Assembly, the next session of 1880, held in January 1881. (1881) *Zemsky collection of the Chernihiv province*. №1-4. Chernigov, 874 p. (in Rus).
9. Journals of the Chernihiv Zemsky Assembly, the next session of 1880, held in January 1881. (1881). 17. (in Rus).
10. Journals of the Chernihiv Zemsky Assembly, the next session of 1880, held in January 1881. (1881). 17 (in Rus).
11. Verzilov A. (1918) Two languages. *Chernihiv Zemstvo newspaper*. №81-82. 19 October – 1 November.(in Ukr).
12. Verzilov A. (1918) Shevchenko and Galician languages. *Chernihiv Zemstvo newspaper*. № 85-86. November 2-15.(in Rus).
13. Drozdov I.(1917) Ukrainian language in the Ukrainian public school. *Chernihiv Zemstvo newspaper*. №1. January 3, 11-13.(in Rus.).
14. Morgun O.(1969) Ukrainian figures in the zemstvos. *Ukrainian historian*. №1-3 (21-23), 56-68. (in Ukr).

KOTELNITSKY Nazar, Candidate of Historical Sciences, member - correspondent of the Center Ukrainian studies Institute of Europe RAN,
e-mail: subton7@gmail.com

THE «UKRAINIAN QUESTION» IN THE ACTIVITIES OF THE LIBERAL ZEMTSY IN CHERNIGIV PROVINCE (60-80TH XIX C.)

Abstract. Introduction. Purpose. Among the numerous programmatic principles of the Zemstvo liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine (60-80s of the XIX century) - an extremely relevant but little-studied problem of Ukrainian historical science, one of the least studied is the ethno-confessional policy of liberal Zemstvos of northern Ukraine. question “ in the Russian Empire. Since the representatives of the opposition front of the Northern Left Bank did not leave the descendants of the printed work, which was specifically devoted to this topic, it is very difficult to talk about its holistic vision of the Zemstvo liberation movement in the Russian Empire. Thus, the article attempts to crystallize the basic contours of the vision of the members of the progressive party on the “Ukrainian question”, using the historical sources we have found.

Results. Conclusion. The article, based on little-known and little-studied sources, shows the vision of the Zemstvo liberals of northern Ukraine on the “Ukrainian question” in the Russian Empire in the 60-80s of the XIX century. The author’s detailed analysis of historical documents showed that members of the Zemstvo opposition of the Northern Left Bank had formed a position on this issue at the beginning of their ascetic work. Archival sources convincingly prove that the “Ukrainian question” took its rightful place in the system of values and guidelines of the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine. And although economic and social problems were dominant in the programmatic principles of the opposition aristocratic front, the Ukrainian cause did not find itself outside the coordinate system of ethno-confessional policy and the integral humanitarian program of the studied liberation movement in the Russian Empire. Even in the context of the functioning of anti-Ukrainian legislation in the Russian Empire, the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine, risking its political future, continued to work for the good of the Ukrainian cause. Using legal and legitimate legal principles, basic laws of pedagogy

and linguistics, advanced achievements of statistical science, which were difficult to oppose, progressive Zemstvos managed to systematically ask for the needs of Ukrainian-language educational literature and the need for at least primary education in their native Russian language. despotism was undoubtedly a civic feat.

Key words: “Ukrainian question”, Russian Empire, liberal zemstvos, native language, Ukrainian business.

Одержано редакцією 17.09.2020
Прийнято до публікації 6.11.2020

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-57-64

НАКОНЕЧНИЙ Володимир Михайлович,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин
Київського національного університету
культури і мистецтв
e-mail: nakonechniy.ua@gmail.com
Orcid ID:/0000-0002-0386-2162

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЕМКІВСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У ВИСВІТЛЕННІ РУСИНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Стаття присвячена аналізу різнопланової культурно-просвітницької діяльності лемків на еміграції. З’ясовано форми, прояви та зміст культурно-освітньої праці русинських емігрантів за матеріалами газет «Наш лемко» та «Лемко». Доведено, що культурно-просвітницька діяльність лемків на еміграції була надзвичайно активною, особливо з огляду на скромні фінансові можливості переселенців. Досліджено різноплановість культурного життя русинів (творення просвітніх інституцій, закладання музеїв та недільних шкіл, організація фольклорних фестивалів, видання періодики та реалізація перекладних проектів). Підсумовано, що ця праця стала вагомим складовою культурного чину закордонного українства у міжвоєнний час.

Ключові слова: «Наш лемко», «Лемко», русини, еміграція, культурно-просвітня діяльність, Друга Річ Посполита.

Постановка проблеми. Протягом другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. українці пережили декілька потужних хвиль еміграції, що було народною відповіддю на вкрай неприхильні обставини життя на рідних землях. При цьому найбільшою інтенсивністю був позначений еміграційний потік з лемківських теренів, де на хронічне для українців малоземелля накладалися суворі умови господарювання на гірських кам’янистих ґрунтах. Ці обставини вже від перших років знесення особистої залежності в Австро-Угорщині в 1848 р. породжували дедалі більш всеохоплюючі переселенські настрої, пік яких припав на першу третину минулого століття. У підсумку, за підрахунками самих лемківських оглядачів, станом на 1920-30-ті роки батьківські оселі залишило близько третини представників русинського субетносу. Опинившись у новій соціально-економічній і культурно-ментальній ситуації, долаючи чималі труднощі з адаптацією до цілком незвичних природних і господарських обставин, лемки не відмовилися від власної національної ідентичності. Більше того, щойно облаштувавшись на чужині, вони розгорнули активну культурно-просвітницьку працю, покликану плекати у середовищі переселенців відчуття власної національно-культурної самобутності, транслюючи його підростаючому поколінню, особливо схильному до «розчинення» у новому середовищі проживання.

На жаль, і по сьогодні ця важлива різнопланова культурно-просвітницька діяльність лемківських активістів на чужині не стала об’єктом самостійного наукового осмислення, що унеможливорює створити цілісний образ національного служіння діаспорного українства. Причина такої дослідницької індиферентності криється у специфіці джерельної бази. Йдеться про те, що потрібну інформацію ми можемо фактично отримати лише з русинських часописів, скільки-небудь повні комплекти яких на сьогодні наявні лише у